

MƏSDİ İSMAYILOV

Heydər Əliyev Fondu

Türkiyə Nümayəndəliyi

Politoloq

E-mail: mismayilov@gmail.com

ALEKSANDR PANARİNİN AVRASIYAÇI DÜŞÜNCƏLƏRİNDƏ SİVİLİZASIYALARA GEOPOLİTİK YANAŞMA

Açar sözlər: avrasiyaçılıq, sivilizasiya, geopolitika.

Key words: eurasianism, civilization, geopolitics.

Ключевые слова: евразийство, цивилизация, геополитика

Giriş

Milliyyətçilik siyasət, tarix, coğrafiya və mədəniyyət arasındakı münasibətləri özünəməxsus formada əlaqələndirən bir ideologiyadır. Ölkənin, dövlətin, xalqın, etnosun və s. orijinallığını, özünəməxsusluğunu, başqa bir ifadə ilə milliliyini göstərmək üçün tarix, coğrafiya və mədəniyyət arasında qurulan dialektik münasibət böyük əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Xüsusilə pan-milliyətçi ideologiyalarda mədəni və coğrafi faktorlara olan vurqu daha da qabarıqdır. Bu tərz milliyyətçiliklərdə tarixə, mədəniyyətin mənəvi elementlərini də özündə əks etdirən daha geniş forması olan sivilizasiya prizmasından yanaşılmaqdadır. Belə olan halda tarix burada sivilizasiyaların tarixidir. Pan-milliyətçiliyinin daşdığı funksiya isə sivilizasiya mənsubiyyətini əsaslandırmaqdır. Coğrafiya isə siyasətin maddi dünyasıdır. İkisi arasındakı münasibətlərdə geosiyasi (geopolitik) vektor təşəkkül tapmaqdadır. Beləliklə, bu yanaşmada siyasət coğrafiya üzərindən tarix və mədəni faktorlarla birləşməkdədir. Bu cür yanaşmanın ən maraqlı nümunələrindən biri avrasiyaçılıq olaraq bilinən düşüncə cərəyanıdır. Yazıda Aleksandr Panarinin avrasiyaçı düşüncələri kontekstində sivilizasiya anlayışı tədqiq olunacaq və bu anlayışın tarixi kökləri etibarlı ilə geopolitik doktrinalarla əlaqələndirilməsi üzərində dayanılacaqdır.

“Sivilizasiya” və “Svilizasiyalar” Dialektikası

Sosial nəzəriyyədə “sivilizasiya” (mədəniyyət) anlayışının tək və cəm formalarda bir-birindən fərqləndirilməsi və bunun tarixən yaranma səbəblərinin müəyyən olunması üzərində geniş dayanılmaqdadır. (1, s. 1-66; 2, s. 46-47) Sosial tarixçilər belə hesab etməkdədirlər ki, “sivilizasiya” anlayışının kökləri XVIII əsr Fransasına qədər geri getməkdədir. (1, s. 2) Həmin dövrdə Alman dilində işlədilən *Kultur* sözü də bənzər bir əhəmiyyətə sahib olmuşdur. Həm fransızların *civilizationu* həm də almanların *kulturu* mühüm bir sosial güc olan burjuazianın yaranmasından ayrı təsəvvür ediləməz. Hər ikisi də “barbarlığın” anti-tezisləri olaraq artan mədəniləşmə, mülkiləşmə proseslərini ifadə edən mənalarda işlənmişlərdir. Məşhur sosioloq Norbert Elias bu prosesin Fransada əsasən dövlət hakimiyyəti, Almaniya da isə universitetlərlə bağlı olduğunu bildirmişdir. (3, s. 71-73)

Bəhs etdiyimiz dövrdə “sivilizasiya” anlayışı bir mənəli olaraq əsasən mədəniləşməyi ifadə etməkdədir. Lakin anlayış qısa bir zamanda bütün İntibah dövrünü (Renesansı) simvollaşdıran universal bir fenomen olaraq istifadə olunmuşdur. İntibah dövrünün təəcəssümü olan mədəniləşmə mənasındakı sivilizasiya (təkdəki) Romantizm cərəyanının müxalifliyi ilə qarşılaşmışdır. Renesansın universal qanunlarının istiqamət verdiyi obyektiv dünya təsəvvürünə və universal (beynəlmiləl) əxlaq normalarına çatmaq cəhdlərini qəbul etməyən

romantik mütəfəkkirlər, subyektivliyə və mədəni unikalığa daha çox önəm vermişlərdir. Romantik mütəfəkkirlər, hər bir milli mədəniyyətin dünya tarixindəki yeri, məqsədləri və taleyinə daha çox önəm verməkdəydilər. Renesansın universalizminə qarşı Romantizmin əks düşüncə sistemini Almaniyada Herder, Fransada Mişlet, İngiltərədə isə Edmund Börk təmsil etmişlərdir. Bu xətt, daha sonralar xüsusilə Vilhelm Diltey tərəfindən Alman tarixçiliyi (*historism*) içərisində inkişaf etdirilmişdir. (1, s. 2)

Bilindi ki kimi XIX əsrin sonlarında Qərbi Avropada *fin de siecle* (əsrin sonu) şəklində bilinən uzun bir böhran və depressiv dövr yaşanmışdır. Şəhərləşmənin və sənayeləşmənin gətirdiyi sosial ziddiyyət və konfliktləri Alman mütəfəkkir Ferdinand Tönnies *Gemeinschaft*dan (icma) *Gesellschaft*a (cəmiyyət), Fransız sosioloqu Emil Dürkheym isə mexaniki cəmiyyətdən üzvi cəmiyyətə keçid şəklində ifadə etmişlərdir.

Xüsusilə Birinci Dünya Müharibəsinin əsas səbəbkarı kimi böyük imperiyalar arasındakı rəqabət Renesansın oyanma, dirçəlmə və inkişaf proqramına olan inamı sarsıtmış və intellektual skeptizmi gücləndirmişdir. Bu mənada, sosioloq İmmanuel Valerştayn, sivilizasiyaları (cəmdə) sivilizasiyanın (təkdə) səbəb olduğu dağıntılara qarşı bir müdafiə şəklində görməkdədir. (5, s. 224) XVI əsrdən etibarən Avropanın inkişafı və genişləməsi ilə əlaqədar yayılan sivilizasiya (tək) fikri, prosesin nəzarətdən çıxdığı və geriləməyə başladığı anlarda sivilizasiyalar (cəm) fikrinin önəminə vurqu olunması zərurəti yaratmışdır. (6, s. 309)

“Sivilizasiya Geopolitikası” Anlayışı

Siyasi coğrafiyacı Con Aqnev cəmdəki sivilizasiyalar düşüncəsinə istinadən “sivilizasiya geopolitikası” (*civilizational geopolitics*) anlayışından bəhs etməkdədir. (7, s. 86) Aqnevə görə, sivilizasiyalar geopolitikasının kökləri qədim dövrlərə qədər uzansa da əsas xüsusiyyətləri Fransa İnqilabının əmələ gətirdiyi milliyətçiliklərə qarşı bir reaksiya olaraq bu milliyətçiliklərin nəzarət altına alınması prosesində formalaşmışdır. Bu cür geopolitikaya əsas hazırlayan iqtisadi-siyasi şərait 1815–1875 illəri ərzində Avropada mövcud olmuşdur. Bu dövr, bir tərəfdən Fransa İnqilabının ixtirası olan milli dövlətlərin yayılmağa başlaması, digər tərəfdən isə Avropanın ənənəvi imperiyalarının milli dövlət düşüncəsinə qarşı verdiyi mübarizə ilə xarakterizə olunmaqdadır. (6, s. 87; 7, s. 52) Bu mübarizə əslində iki fərqli milliyətçi ideologiyanın – milli dövlət milliyətçiliyi ilə mühafizəkar pan-milliyətçilik arasında olan gərginliyi ifadə etməkdədir. (6, s. 87) Milliyətçiliyin bu iki fərqli forması arasındakı ziddiyyət, öz ifadəsini yuxarıda sivilizasiya anlayışının tək və cəm formaları arasında bəhs etdiyimiz fərqləndirməsində də təzahür olunur. Milliyətçilik və geopolitika arasındakı münasibətlər də məhz burada formalaşmaqdadır. Çünki sivilizasiyaya hansı formada (təkdə və ya cəmdə) yanaşılacağından asılı olaraq milliyətçilik ideologiyası da geopolitik düşüncəyə yön verməkdədir. Milliyətçiliyin bütün tendensiyalarında olduğu kimi sivilizasiyalara geopolitik yanaşmada da intellektuallar aparıcı rola sahib olmuşlardır. Bu mənada ağıla gələn ilk isim Rus filosof Nikolay Danilevskidir. 1860-cı illərin ikinci yarısında Danilevski, Avropalıların Cermen-Latin sivilizasiyalarının Rus-Slav həyat tərzinə zidd olduğunu bildirmişdi. Danilevskiye görə, Cermen-Latin sivilizasiyasının yayılmasının qarşısının alınmasına ehtiyac yaranmışdır. Danilevski, müdafiəni təmin edəcək əks qütbün yaranmasında Rus-Slav birliyinin əhəmiyyətini vurğulayırdı. Danilevskiye görə, Rus-Slav sivilizasiyası qlobal üstünlüyə can atmaq əvəzinə, Avropanın hegemonyasına qarşı dünyada fərqli mədəniyyətlərin çoxluğunun qorunmasına yönəlməli idi. (8, s. 130-131)

Qərbdə isə sivilizasiya yanaşmasının ən mühüm nümayəndəsi Alman tarixçi və filosofu Osvald Şpenqler olmuşdur. Ümumiyyətlə, Şpenqler öz dövrünün düşüncə iqlimi, o cümlədən klassik Rus avrasiyaçıları üzərində təsirli olmuşdur. Şpenqlerin tarix görüşünün təməlinə

sivilizasiyaların (mədəniyyətlərin) inkişafına dövrü baxış dayanmaqdadır. Şpenqlerin təsəvvüründə əsas xüsusiyyətləri feodal sistem və Roma memarlığı olan Faustçu (Qərb) mədəniyyəti X əsrdə formalaşmışdı. Qotika üslubundakı memarlıq və sxolastik fəlsəfə Qərb mədəniyyətinin inkişafının ən yüksək nöqtəsini təşkil etməkdədir. Ancaq Şpenqlərə görə sürətlənən şəhərləşmə və Renesans eyni zamanda Qərbin tənəzzülünü də simvollaşdırmaqdaydı. Bu səbəblə də mütəfəkkir, materyalizmin, pulun, parlamentarizmin və sosializmin hakim olduğu XIX əsri Qərb mədəniyyətinin çöküşünün ən ağır forması adlandırmışdır. Onun düşüncəsinə görə, gələcək qan və gücə aid olacaq böyük müharibələrin dövrü olacaqdır. (9, s. 97-114)

Şpenqlerin təsiri altında fikirlərini inkişaf etdirən bir digər mütəfəkkir İngilis tarixçisi Arnold Toynbidir. Eynilə Rus avrasiyaçılarından Nikolay Trubetskoy, Pyotr Savitskidə olduğu kimi A. Toynbi də sivilizasiyaların mübarizəsindən bəhs etməkdəydi. (10, s. 180-188) Toynbi hələ 1947-ci ildə, Qərb sivilizasiyasının dörd əsrdən bəri digər sivilizasiyalarla mübarizə içərisində olduğunu yazmaqdaydı. Qərbin digər mədəniyyətlərə qarşı meydan oxumalarına digər mədəniyyətlərdən yenidən cavab verildiyindən bəşəriyyət də yeni bir mərhələnin astanasındaydı. Toynbi burada sivilizasiyaların yüksəlişini elitlərin və liderlərin yaradıcı güclərinə bağlamaqdadır. Sivilizasiyaların tənəzzülü və geriləməsi isə milliyyətçiliklərin, militarizmin və despotik azlığın artan tiranlığının nəticəsidir. (11, s. 132-133)

Dövrümüzdə tarixə sivilizasiya prizmasından yanaşan baxışın ən tipik nümunəsini Amerikalı politoloq Samuel Hantinqton təmsil etməkdədir. Hantinqton, Soyuq Müharibədən sonra yenidən şəkillənməkdə olan dünyamızda beynəlxalq siyasətin əsas aktorlarının bir-biriylə ziddləşən sivilizasiyalar olduğunu ifadə etməkdədir. Hantinqtona görə, bütün sivilizasiyalar müstəqil varlığa və təbiətə sahib olmaqla bərabər hal-hazırda Qərb mədəniyyəti dünyanın digər sivilizasiyalarına qarşı əks bir qütbə yer almaqdadır. Bu qütbləşmənin əsas istiqamətləri isə Çin və Müslüman dünyalarına doğru yönəlmişdir. (12, s. 33-36)

İ. Valerştaynın da göstərdiyi kimi əgər sivilizasiyalar (cəmdə), sivilizasiya (təkdə) ideyasına bir reaksiya isə o zaman yuxarıda bəhs etdiyimiz mütəfəkkirlərin düşüncələri dövlətinin tarixi şərtlərindən (tarixi kontekstdən) təcrid olunmuş halda dərk olunamazlar. Məsələn, Danilevskinin görüşləri Almaniyanın birləşdirilməsinə və Avropada artmaqda olan milliyyətçilik hərəkətlərinə reaksiya mahiyyəti daşmışdır. Osvald Şpenqlər və Nikolay Trubetskoyun fikirlərində Birinci Dünya Müharibəsi və ona yol açan milliyyətçiliklərə qarşı çıxılmışdır. A. Toynbinin düşüncələri isə II Dünya Müharibəsi və Soyuq Müharibənin təsirinə məruz qalmışdır. S. Hantinqton və aşağıda fikirləri üzərində ətraflı duracağımız Aleksandr Panarin isə Soyuq Müharibə sonrasının tarixi kontekstində yazmaqdadırlar. Hər ikisində də post-iki qütblü dünyanın "müəmmalarına" aydınlıq gətirməyə intellektual təşəbbüs vardır.

Aralarındakı bütün fərqlərə baxmayaraq dünyaya Avropamərkəzci olmayan bir prizmadan baxmaları, dövrü tarix anlayışını mənimsəmələri və milli dövlət milliyyətçiliklərinə qarşı olmaları bu müəlliflərin bənzər düşüncələridir. Hər birində özünəməxsus formada sivilizasiyaya, mədəniyyətə və dinə konseptual baxış mövcuddur. Burada sivilizasiyanı müəyyən edən başlıca faktor əsasən dindir. Ümumilikdə onların düşüncəsində sivilizasiyalar ən ali və qapalı sistemlərdir. Bəlkə də sivilizasiyalar arasındakı dəyərlərin alış-verişinə olan inamı səbəbi ilə sadəcə Toynbini müstəsna kimi qəbul etmək olar. Ancaq məsələn, Danilevski, Qərbin Slav-Rus sivilizasiyasına nüfuz etməsini ölümcül bir təhlükə kimi görmüşdür. Hantinqtonda isə mədəni dəyərlərin transferindən daha çox onların iyerarxiq təbiətinə diqqət çəkilmişdir. Onun buradakı fikirlərində açıq Avropamərkəzciliyə yol verilməsə də Qərb

narsizminin izlərini görmək mümkündür. Sosioloq Valerştayn, Hantinqtonun bu təşəbbüsünü partikülarist bir dünyagörüş yaratma adı altında əslində davam etdirilən gizli bir universalizm kimi dəyərləndirmişdir. Vallerştayna görə, bu strateji xətt, əslində inkişaf fikri olmayan spesifik bir universalizmdir. (5, s. 311)

Panarinin Sivilizasiyaya Baxışı

Ümumi formada Panarinin sivilizasiyaya dair görüşlərini Hantinqtonun tezislərinə bir cavab və reaksiya kimi görmək olar. Əslində hər ikisi də Soyuq Müharibədən sonra dünyada tək-qütblülük yerinə çox-qütblülüyn təşəkkül tapmasına tərəfdarlıq etməkdədirlər. Ancaq Panarin, Hantinqtonun sivilizasiyanın əsas elementi kimi dini qəbul etməsinə qarşı çıxmaqdadır. “Hantinqton və onun ustadlarının baxışları prizmasından sivil şüur, konfessional fanatizm və etno-mərkəzcilik olaraq səfərbər edilmişdir.” (13, s. 224–225)

Sivilizasiyalara bu cür konseptual yanaşma geopolitik vektorda həm Panarinin həm də Hantinqtonun nəzəri müddəalarının nə qədər bir-birinə antoqonist olduğunu göstərməkdədir. Məsələn, Hantinqtonun əsasən dini kriteriyalara söykənən sivilizasiyalar tipologiyasında Rusiya coğrafiyası Pravoslav və İslam (buraya müəyyən dərəcədə Buddist mədəniyyətini də daxil etməkdədir) sivilizasiyalarına ayrılmışdır. Hantinqtonun mühakimələrinə baxacaq olursaq, sivilizasiyalar sahib olduqları fərqli mədəni ünsürlərdən dolayı uzlaşmaya deyil, ziddləşməyə meyil etməkdədirlər. (2, s. 128) Yeri gəlmişkən onu da ifadə etmək lazımdır ki, Hantinqtonun nəzəriyyəsində Türklük də etnik və mədəni mənsubiyyətindən təcrid olunmuş olaraq İslam sivilizasiyasının alt bir sistemi kimi qəbul edilmişdir.

Panarin, Rus avrasiyaçılığı ənənəsinə uyğun olaraq Rusiya coğrafiyasını vahid bir Avrasiya sivilizasiyası kimi qəbul etməkdədir. Bu mənada, Hantinqtonun “Müsəlmanlar və Slavyanlar arasında konflikt” şəklindəki proqnozunu Panarin, Qərbin (ilk novbədə də ABŞ-ın) bu iki qrup arasında nifaq salma strategiyası adlandırmışdır. Bu istiqamətdə Panarin, Avrasiya sivilizasiyasının gələcəyinə təsir edəcək və bir-birinə tamamilə zidd olan üç fərqli geopolitik model olduğunu ifadə etməkdədir. Avrasiyaya dair fərqli modellərin irəli sürülməsinin əsas səbəblərindən biri kimi “Avrasiya” terminin fərqli mənalarda işlədilməyə əlverişli olmasında görməkdədir. Ona görə, Avrasiyanın düzgün mənası onun Türk – Slavyan birliyi (sintezi) şəklində görülməsidir. Bu baxımdan Panarinin Avrasiyaya yönəlik analiz etdiyi üç fərqli geopolitik modelə yaxından baxmaq faydalı olacaqdır.

Avrasiyada Geopolitik Modellər

Panarin özünün də tərəfdar olduğu geopolitik modeli şərtləndirən iki başlıca amili müəyyənləşdirməkdədir:

1. Avrasiyada məskun olan hər hansı bir xalqın Avrasiyadan köç edib getməsinin və ayrıca olaraq da “Avropa Evi”, “Türk Evi” kimi siyasi-mədəni layihələrdə iştirakının mümkünsüzlüyü.
2. Eyni coğrafiyada yaşayan xalqların tarix boyunca ortaq müqəddərata sahib olmaları. Habelə bu ortaq müqəddərat əsasında xalqların ortaq bir tarix perspektivindən çıxış etmələrinin vacibliyi. Panarinə görə buradakı ortaqlığı və birliyi şərtləndirən amil imperiyaya yönəlmək deyil, sivilizasiya və coğrafiya münasibətlərində formalaşan ümumi qaydaların mövcud olmasıdır. (14, s. 118–119)

Panarin, Avrasiya sivilizasiyasına yönəlik ikinci geopolitik modeli “Türk modeli” kimi adlandırmaqdadır. Bununla Rusiyadakı bütün türk xalqlarının “Böyük Turan” adı altında birləşməsinin ifadə olunduğunu söyləməkdədir. Panarinə görə bu proyekt geopolitik bir strategiya kimi əsassızdır. Məsələn, Rusiya ərazisində yer alan Tatarıstan və Başqırdıstan kimi coğrafiyalar həm Türkiyədən minlərcə kilometr uzaqda yerləşməkdə, həm də bu ərazilərdə

türk etnosları ilə bərabər rus və digər etnoslar da yaşamaqdadır. Burada Panarinə görə sırf bir neçə min milliyyətçinin istədiyi üçün milyonlarla insanın yaşadığı torpaqlardan köçürülməsi mümkünsüzdür. Bu səbəblə də Panarin, "Türk" geopolitik modelinin dəstəklənməsinin həm daxili həm də xarici səviyyələrdə xəyalpərəstlik olacağını bildirməkdədir. (14, s. 122)

Avrasiyada üçüncü geopolitik model qədim İpək Yolunun izlərini daşımaqdadır. Panarinə görə bugün bu proyektin üzərində çox dayanılmamaqdadır. Ona görə proyektin əsas mahiyyəti Sakit və Atlantik okeanları arasında integrasiya proseslərini sürətləndirməkdədir. Yalnız bu zaman həyata keçirilən integrasiyadan Rusiya kənarda saxlanacaqdır. Əsasən Uzaq Şərq ölkələrinin dinamik inkişaf templəri ilə bağlı olan bu model, xüsusilə iqtisadi faktorlara önəm verməkdədir. (14, s. 125)

Nəticə etibarilə Panarinə görə, "Türk proyektı" və "İpək Yolu" geopolitikləri Rus mədəniyyətinin qəbulunu inkar etməkdədir. Çünki bu modellərdə Rusiya müstəmləkə imperiyası kimi təqdim olunmaqdadır. Panarinə görə bu strategiyaların əsas məqsədi Avrasiyada Türk – Slavyan birliyinə xələl gətirməkdir. Əgər bu birlik dağılırsa o zaman yaranan boşluğa digər qüvvələr yönələcəklərdir. Əgər Avrasiya sivilizasiyasında hər hansı bir parçalanma meydana gəlsə, o zaman digər sivilizasiyaların yayılmasının qarşısı heç cürə alınmayacaqdır. Çünki Rusiyanın şərq sərhədləri boyunca 1,5 milyard insan yaşamaqdadır.

Panarinə görə, geopolitik planda Avrasiya *heartland* bölünməzdir və bir spesifik sivilizasiya olaraq Rusiyanın mədəniyyət funksiyası özünü *par excellence* (mükəmməl, daha üstünü olmayan) qəbul etdirməkdədir. (14, s. 243) Panarin, avrasiyaçılıq düşüncəsi istiqamətində Rusiyanın sipiritual və siyasi mərkəzinin Ural dağları və hətda onun da arxasına Sibirə qədər aparılmasına tərəfdardır. (14, s. 175) Panarin, Hantinqtonun mühakimələrində Rusiyaya qarşı Qərblə müsəlmanlıq və pantürkizmin birləşdiyini ifadə etməkdədir. Ona görə, xaricdən yönəldilən bu təhlükə müsəlman dünyası tərəfindən kifayət qədər anlaşılmamışdır. Başqa bir ifadə ilə Rusiyanın dəstəyi olmadan Avrasiya sivilizasiyasını "*dəniz quldurlarından*" qorumaq mümkün olmayacaqdır. Panarinə görə, modern dünyanın okean arxetipi müstəqilliyə meyilli çöl arxetipinə uyğun deyildir. Ona görə də belə hesab etməkdədir ki, ruslar və türklər, pravoslavlar və müsəlmanlar kontinental (qitə) mənsubiyyətlərini dərk etməlidirlər. (15, s. 278)

Avrasiya Sivilizasiyası və Geopolitik Arxetiplər

Panarin, Lev Qumilyovun düşüncələrindən yola çıxaraq Avrasiya mədəniyyətini Avrasiya "*super-etnosun*" kimi təqdim etməkdədir. Bununla həm türklərin, həm də Rusların qitə mənsubiyyətlərinə (aidiyyətlərinə) işarə olunmaqdadır. Onun düşüncəsində Avrasiya super-etnosu, Avropanın müstəmləkəçi imperiyalarından fərqli olaraq xalqların birlik və bərabərliyinin məhsuludur. Bu super-etnosun digər bir mühüm xüsusiyyəti, daşdığı eskatoloji (məsihçi) funksiyadır. A. Toynbinin "bir məqsədə çatmaq üçün o məqsəddən daha ali bir hədəfə yönəlmə" ideyasını iqtibas edən Panarin, Avrasiyanın eskatoloji missiyasının Rusiyanın dini ənənələri ilə də uyğunluq təşkil etdiyini ifadə etmişdir. Bu fikrini izah edərkən bildirməkdədir ki, ruslar həyatda gündəlik səbəblərdən ötürü fəaliyyətə keçməməkdə, onların bunun üçün yüksək bir ideyaya ehtiyacları vardır. Məhz belə bir ideya kimi Avrasiya, etik cəhətdən saf bir sivilizasiyadır. (16, s. 82–94)

Panarin həm S. Hantinqtonun "sivilizasiyaların toqquşması", həm də F. Fukuyamanın "tarixin sonu" tezislərini siyasi qlobalizmin ən tipik nümunələri kimi qəbul etməkdədir. Çünki bir tərəfdə qloballaşmanın homogenləşdirmə (fərqliliklərin silinməsi) məntiqinə uyğun olaraq Fukuyamanın tezi, inkişaf və mübarizə ideyası olaraq tarixin artıq Qərbin və qərb dəyərləri olan liberal demokratiyanın və istehlak cəmiyyətinin yekun qələbəsi şəklində başa çatmasını

ifadə etməkdədir. Digər tərəfdə isə qloballaşmanın heterogenləşdirmə (fərqliliklərin yaranması) məntiqinə uyğun olaraq Hantinqtonun tezisi, çoxsaylı və fərqli sivilizasiyaların bir-birləriylə münasibətdə olduğu dünya fikrini əks etdirməkdədir. Beləliklə, hər iki görüş də qloballaşmanın ikili təbiətinə, onun məntiqinə uyğundur. Bu səbəblə də Panarin, hər iki düşüncənin də Qərbin geopolitik ehtiraslarının ifadəsi olduğunu bildirərək bunlara qarşı çıxmaqdadır. Bu istiqamətdə müəllif belə bir suala cavab axtarmaqdadır; “Görəsən dünyada həqiqətən də yeni sivilizasiyaların yaranması ilə bağlı kozmoqonik proses başa çatmışdır? Əgər, bu sualın cavabı müsbətdirsə o zaman bütün dünya ölkələrinin önündə yeganə seçim qalmaqdadır: ya Qərbin yolu ilə getmək, ya da periferiyada qalaraq ehtimal ki, məhvə sürüklənməkdir.” (16, s. 86)

Panarinə görə, Qərb modellərinin yeganə mümkün nəticəsi olacaq geopolitik ölümdən xilas olmaq üçün Rusiya şimal/cənub, qloballaşma/lokallaşma kimi düzgün olmayan dilemmalar arasında qalmamalıdır. Ona görə Rusiyanın tək yolu, avrasiyaçılıq istiqamətində dünyanın gerçək iki-qütblü mənzərəsini əks etdirən Şərq/Qərb geopolitik vektorunda yerləşməsidir. Çünki, “mədəniyyət və ya sivilizasiya olmağın düzgün mənası, o mədəniyyətin Şərq/Qərb iki-qütblü sistemində yerinin harada olmasından asılıdır.” (17, s. 40) Panarin buradakı düşüncələrini klassik geopolitiklər Halford Makinderin və Karl Şmidin geopolitik nəzəriyyələri əsasında qurmaqdadır. Belə ki, Makinderin “*torpaq*” (qitə) və “*dəniz*” (okean) geopolitik arxetiplərini Şmidin “*gəmi*” (dəniz) və “*ev*” (torpaq) metaforaları ilə birləşdirərək özünün sivilizasiyaların geopolitikası fikirlərinə uyğunlaşdırmışdır. *Gəmi* burada dənizcilikdə olduğu kimi həyatda da hərəkəti simvollaşdırmaqdadır. Bunun əks qütbündə *ev* yer almaqdadır. *Ev* isə torpaq-mərkəzli həyatı və sabitliyi (durğunluğu) təmsil etməkdədir. Həyat fəaliyyətinin *dənizçi* forması eyni zamanda piratlığı, zənginliklərin müsadirə olunmasını təmsil etdiyi halda, *torpaq* oturaq və pastoral həyatı təmsil etməkdədir. Panarin bu dualist görüşünü müasir (modern) dünyamızı izah etmək üçün tətbiq etməkdədir. “Günümüzdə global kapitalizm görünüşü altında ən yüksək mərhələsinə qədəm qoymuş dənizçilik-tərzi həyatla qarşı-qarşıyıq... Bu gün biz, dəniz sivilizasiyasının global piratlığı ilə mübarizə aparmaq məcburiyyətində qalmışıq.” (18, s. 128)

Panarin, yuxarıdakı fikirlərinə paralel olaraq horizontal (üfüqi) və vertikal (şaquli) kimi digər dualist geopolitik metaforalardan da istifadə etməkdədir. Avrasiya burada Şərqi, yəni üfüqi vektoru, Qərb isə iyerarxik münasibəti ifadə edən vertikal geopolitik vektoru təmsil etməkdədir. Buna görə, ABŞ-ın liderliyi altında dəniz və ya Qərbin qüvvələri köhnə SSRİ coğrafiyasına (Avrasiyaya) və yaxud da “İkinci Dünyaya” müdaxiləyə başlamışdır. Onun düşüncəsinə görə Qərbin Avrasiyaya müdaxilə etməkdə məqsədi, Avrasiyanı parçalamaq və onu Üçüncü Dünyaya çevirməkdir. Qərb məqsədyönlü bir formada niyyətlərinə çatmaq üçün İkinci Dünyanı de-industriallaşdırma (sənayeləşsizdirmə) prosesinin içərisinə çəkmişdir. Qərbin təşviqi və söyləri ilə həyata keçirilən bu prosesin məqsədi inkişafın qarşısının alınmasıdır. (19, s. 331)

Panarin, Üçüncü Dünya Müharibəsi olaraq gördüyü Soyuq Müharibənin bitməsiylə Dördüncü Dünya Müharibəsinin başladığını bildirməkdədir. Ona görə yeni müharibədə vəziyyət manipulyasiya edilmişdir. Rusiya hücumə məruz qalmadığı görüntüsünə son qoymalıdır. Rusiya buna qarşı mübarizə aparacaq gücdə deyildir, ancaq söhbət onun mövcudluğundan getdiyinə görə böyük Avrasiya dövlətləri ilə birləşərək global hücumə qarşı mübarizənin mərkəzi olmalıdır. Rusiya Avrasiya dövlətləri ilə müttəfiqlik etməlidir, çünki Qərb bütün Avrasiya üzərində nəzarəti əlinə keçirməsi üçün bu dövlətləri təsirsiz hala gətirməlidir. (15, s. 227)

Yuxarıdakı fikirlərində sivilizasiyaların zidləşməsi görüntüsünün konkret ifadəsini müşahidə etmək mümkündür. Burada klassik Alman geopolitikasının izlərini görmək mümkündür. Karl Haushofer, dövlətlərin həyat məkanlarının kifayət etməməsi səbəbi ilə uc nöqtələrinin müharibə cəbhələrinə çevrildiyini yazmaqdaydı. Klassik geopolitik məktəblə yanaşı Hantinqtonun da "toqquşan sivilizasiyaların ən önəmli aktorları dövlətlərdir" düşüncəsi Panarinin kontekstində də qəbul olunmaqdadır.

Nəticə

Nəticə etibarilə Panarin, Avrasiya sivilizasiyası üçün ən doğru geopolitik model olaraq Türk – Slavyan birliyini qəbul etməkdədir. Daha ümumi formada isə tərəfdarlıq etdiyi avrasiyaçılıq düşüncəsinin, atlantizmin bütün dünyaya qəbul etdirməyə çalışdığı inkişafın Qərb modelinə qarşı alternativ bir sivilizasiya modeli olduğunu ifadə etməkdədir. Onun bu alternativ modelinin əsasında, Qərb fərdiyyətçiliyi və merkantilçiliyindən fərqli olaraq *mənəvi və kollektivist* başlanğıc faktorları dayanmaqdadır. (18, s. 240-279) Tarixə baxışında isə A. Toynbinin güclü təsiri altındadır. Toynbinin tarixə fəlsəfi-idealist baxışları istiqamətində Panarin, gec və ya tez Qərb sivilizasiyasına qarşı mübarizənin başlayacağına inanmaqdadır. Ona görə tarix heçbir zaman tək bir gücün monoloqu olmamışdır. Bu mənada demək mümkündür ki, Panarinin Avrasiya modeli, siyasi bir layihə olmaqdan daha çox mədəni-fəlsəfi bir mahiyyət kəsb etməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Johann P. Arnason, *Civilizations in Dispute: Historical Questions and Theoretical Traditions*, Leiden: Brill, 2003.
2. Samuel P. Huntington, *Mədəniyyətlər Çatışması və Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması*, Çevirenler: Cem Soydemir, Mehmet Turhan, İstanbul: Okuyan Us Yayın, 2008.
3. Norbert Elias, *Uygarlık Süreci, Batılı Dünyevi Üst Tabakaların Davranışlarındaki Değişmeler*, Çeviren: Ender Ateşman, İstanbul, İletişim Yayınevi, 2000.
4. Immanuel Wallerstein, *Geopolitics and Geoculture: Essays On The Changing World-System*, New York: Cambridge University Press, 1997.
5. Immanuel Wallerstein, *Jeopolitik ve Jeokültür*, Çeviren: Mustafa Özel, İstanbul: İz Yay., 1998.
6. John A. Agnew, *Geopolitics: Re-visioning World Politics*, London: Taylor & Francis, 2003.
7. John A. Agnew, Stuart Corbridge, *Mastering Space: Hegemony, Territory, and International Political Economy*, London: Routledge, 1995.
8. Avdeeva L. R., "Danilevskiy Nikolay Yakovleviç", Russkaya Filosofiya, Lügət, Moskva, 1999.
9. Oswald Spengler, *The Decline of the West*, New York: Oxford University Press, 1991.
10. Arnold Toynbee, *Uygarlık Yargılanıyor*, İstanbul, Örgün Yayınevi, 2011.
11. Arnold Toynbee, *Çivilizasiya Pered Sudom İstorii*, Moskva: Ayris Press, 1995.
12. Samuel Huntington, "Stolknovenie Çivilizaciï", Polis, No.1, 1994.
13. Aleksandr Panarin, V. V. İlyin, A.S. Akhiezer, *Reformı i Kontrreformı v Rossii*, Moskva: MGU, 1996.
14. Aleksandr Panarin, "Raskoli i Sintezi: Konkurs Çivilizaciionnix Proektov v Evrazii", "Vtoroya Evropa" ili "Tretiy Rim"? İzbrannaya soşialno-filosofskaya publiçistika, Moskva: RAN, 1996.

15. Aleksandr Panarin, *Globalnoe Politicheskoe Prognozirovanie v Usloviakh Strategicheskoy Nestabilnosti*, Moskva: URSS, 1999.
16. Aleksandr Panarin, "Zabludivşchiyesya Zapadniki i Probudivşchiyesya Evraziyçi", Boris Erasov, (ed.) *Çivilizatsii i Kulturi*, Cilt 1, Moskva: RAN.
17. Aleksandr Panarin, *Rossiya i Vostok: Geopolitika i Çivilizatsionnie Otnoşeniya*, Moskva: RAN, 1996.
18. Aleksandr Panarin, *Rossia v Çiklakh Mirovoy İstorii*, Moskva: MGU, 1999.
19. Aleksandr Panarin, *Pravoslavnaya Tsivilizatsia v Globalnom Mire*, Moskva: Algoritm, 2002.

МАШДИ ИСМАЙЫЛОВ

Представительство Фонда Гейдара Алиева

в Турецкой Республике

ПОЛИТОЛОГ

e-mail: mismayilov@gmail.com

ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЙ ПОДХОД В ЕВРОЗИЙСКОЙ МЫШЛЕНИЕ АЛЕКСАНДРА ПАНАРИНА К ЦИВИЛИЗАЦИИ

В статье анализируется концепция цивилизации Александра Панарина и его подход к этой концепции с геополитической точки зрения. В этом контексте исследуются исторические корни цивилизационного подхода и их влияние геополитическим мышлением Панарина. Одновременно в современном геополитическом контексте сравниваются понятие о цивилизации Панарина и С.Хантингтона. Здесь описывается геополитическая теория Панарина, который предлагает общий эсхатологический обзор мира.

MASHDI ISMAYILOV

Representation of Heydar Aliyev Foundation in Turkey

POLITOLOG

e-mail: mismayilov@gmail.com

GEOPOLITICAL APPROACH TO CIVILIZATIONS IN THE EURASIANIST THOUGHT OF ALEXANDER PANARIN

This article examines Alexander Panarin's civilization concept and his approach to this concept from the geopolitical point of view. In this context paper investigates historical roots of civilizational approach and the influence of these roots over the geopolitical thought. Both the concepts of civilization A. Panarin and S. Hantington are being compared in the contemporary international political context. Focusing on his geopolitical theory, the paper highlights that he offers a general eschatological overview of the world.

Rəyçilir: dos.Dr.Bariş Özdal, t.e.d. P.Q.Darabadi

Türkiyə Cumhuriyyəti, Uludağ Universiteti "Kamu Yönetimi Bölümü Siyasət Bilimi Ana Bilim Dalı" kafedrasının 05 iyun 2011-ci il tarixli iclasının qərarı ilə çara məsləhət görülmüşdür (protokol №095).